

डॉ. रघुमाबाई राऊत : शिक्षण व वैद्यकीय क्षेत्रातील कार्याचा आढावा

सतीश पाटीलबा चव्हाण

आचार्य पदवी संशोधक विद्यार्थी, शि.प्र.म.ता.म.कला
व वाणिज्य महाविद्यालय, चिखली. ता. चिखली जि. बुलडाणा.

Article Info	ABSTRACT
Article History: Received: 15th Dec 2025 Accepted: 18th Dec 2025 Published: 20th Dec 2025	अठराव्या शतकात, स्त्री शिक्षणाची स्थिती अत्यंत बिकट होती, विशेषतः भारतात बहुतांश समाजांमध्ये स्त्री शिक्षणाला महत्त्व दिले जात नव्हते आणि त्यांना निरक्षर ठेवले जात असे. या काळात, केवळ काही उच्चभ्रू आणि मध्यमवर्गीय कुटुंबांतील मुलींना घरीच शिक्षण दिले जात असे, जे मुख्यत्वे घरगुती कामकाज आणि कौटुंबिक जबाबदाऱ्यांसाठी होते. समाजात असा अपप्रचार होता की, लिहायला-वाहायला शिकलेली मुलगी लवकरच विधवा होईल, ज्यामुळे शिक्षणाला विरोध होत असे. या शतकातील स्त्री शिक्षणाची दयनीय स्थिती १९व्या शतकात सामाजिक सुधारणा चळवळींमधून बदलण्यास सुरुवात झाली. रघुमाबाई राऊत यांचा जन्म २२ नोव्हेंबर १८६४ मध्ये झाला. इतर स्त्रियांप्रमाणे त्यांनाही स्त्री म्हणून शिक्षणासाठी प्रखर विरोध सहन करावा लागला. त्यांना समाजाने हिणवले. तरीही त्यांनी समाजविरोध पत्करून समाजाला शिक्षणाचे महत्त्व आपल्या कृतीतून पटवून दिले. त्यांचे स्त्री शिक्षणाचे कार्य हे आधी केले मग सांगितले अशा स्वरूपाचे होते. म्हणून समाजात त्यांचे शैक्षणिक क्षेत्रात केलेले कार्य अमुलाग्र ठरते. त्यांनी शैक्षणिक क्षेत्रात केलेल्या कार्यात सामाजिक जागृती बरोबरच समाजात शिक्षणाचे महत्त्व अधोरेखित केले.
Keywords: डॉ. रघुमाबाई राऊत शिक्षण वैद्यकीय	
Plagiarism Check Report: Date of Report: Dec 17, 2025 Similarity Index: 4% Remarks: No significant matching text. All citations and matches are properly referenced. The manuscript is considered original.	
Copyright © 2025 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.	
How to Cite: Chavan, S. P. (2025). डॉ. रघुमाबाई राऊत : शिक्षण व वैद्यकीय क्षेत्रातील कार्याचा आढावा. IIP: World Journal of Humanities and Social Sciences (IIPWJHSS), 1(IV), 766-771.	

प्रस्तावना :-

अठराव्या शतकात, स्त्री शिक्षणाची स्थिती अत्यंत बिकट होती, विशेषतः भारतात बहुतांश समाजांमध्ये स्त्री शिक्षणाला महत्त्व दिले जात नव्हते आणि त्यांना निरक्षर ठेवले जात असे. या काळात, केवळ काही उच्चभ्रू आणि मध्यमवर्गीय कुटुंबांतील मुलींना घरीच शिक्षण दिले जात असे, जे मुख्यत्वे घरगुती कामकाज आणि कौटुंबिक जबाबदाऱ्यांसाठी होते. समाजात असा अपप्रचार होता की, लिहायला-वाहायला शिकलेली मुलगी लवकरच विधवा होईल, ज्यामुळे शिक्षणाला विरोध होत असे. या शतकातील स्त्री शिक्षणाची दयनीय स्थिती १९व्या शतकात सामाजिक सुधारणा चळवळींमधून बदलण्यास सुरुवात झाली. रखमाबाई राऊत यांचा जन्म २२ नोव्हेंबर १८६४ मध्ये झाला. इतर स्त्रियांप्रमाणे त्यांनाही स्त्री म्हणून शिक्षणासाठी प्रखर विरोध सहन करावा लागला. त्यांना समाजाने हिणवले. तरीही त्यांनी समाजविरोध पत्करून समाजाला शिक्षणाचे महत्त्व आपल्या कृतीतून पटवून दिले. त्यांचे स्त्री शिक्षणाचे कार्य हे आधी केले मग सांगितले अशा स्वरूपाचे होते. म्हणून समाजात त्यांचे शैक्षणिक क्षेत्रात केलेले कार्य अमुलाग्र ठरते. त्यांनी शैक्षणिक क्षेत्रात केलेल्या कार्यात सामाजिक जागृती बरोबरच समाजात शिक्षणाचे महत्त्व अधोरेखित केले.

पुरुषांबरोबरीने स्त्रियांना देखील शिक्षणाचा अधिकार आहे. हे त्यांनी स्वकीयांना समजावून सांगितले. त्यांना परंपरावादी समाजाने विरोध सुरू केला. त्या काळी स्त्रियांनी समाजात आपली भूमिका मांडण्यास व बोलण्यास देखील विरोध केला जात होता. अशावेळी डॉ. रखमाबाई राऊत यांनी स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी आवाज उठवून परदेशात शिक्षण घेण्यासाठी जाण्याचा निर्धार व्यक्त केला. त्यासाठी त्यांनी विवाह केल्यानंतर सासरी जाण्यास नापसंदी दर्शविली. त्यांच्यावर लोकमान्य टिळकांनी केसरी वर्तमान पत्रातून टीकेची झोड उठवली. मात्र त्या डगमगल्या नाहीत. त्यांनी आपला निर्णय न बदलता परदेशात ठाम निश्चारांने वैद्यकीय शिक्षण घेतले. तेथे त्यांनी स्त्रियांना देखील पुरुषांच्या बरोबरीने शिक्षण देण्यात यावे. यासाठी त्यांनी अविरत प्रयत्न केले. त्यामुळे त्यांचे नाव भारतातच नाही तर विदेशात देखील आदराने घेतले जाऊ लागले.

शिक्षण घेऊन भारतात आल्यानंतर त्यांना आपल्या देशातील शैक्षणिक परिस्थिती बदलावी. असे प्रकर्षाने वाटत होते. त्यासाठी त्यांनी सार्वजनिक सभातून आवाज उठवला. समाजमन तयार केले. त्यामुळे स्त्री शिक्षण महत्वाचे आहे. हे समाज धुरीणांच्या लक्षात त्यांनी आणून दिले. त्यामुळे स्त्री शिक्षणासाठी ब्रिटीश सरकारला भूमिका घेणे आवश्यक बनले. त्यामुळे डॉ. रखमाबाई राऊत यांचे सामाजिक क्षेत्रातील कार्य मोलाचे ठरते. त्या इतक्यातच थांबल्या नाहीत. त्यांनी पुढाकार घेऊन स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी ब्रिटीश सरकार व स्थानिक पातळीवर शिक्षणासाठी निधी उभारावा, यासाठी प्रयत्न सुरू केले. परिणामी स्त्री शिक्षण वाढ झाली. कायदे तयार असल्याने त्यांचे शोषण बंद झाले. वैद्यकीय क्षेत्रात त्यांनी आपल्या भूमिकेने समाजाला नवी दिशा दिली. असे उपलब्ध पुराव्यावरून निदर्शनास येते.

प्रस्तुत शोध निबंधात रखमाबाई राऊत यांचे शिक्षण आणि वैद्यकीय क्षेत्रातील कार्य खालील मुद्द्यांच्या आधारे अधिक सविस्तर जाणून घेता येईल.

१. जन्म आणि बालपण (Birth and Childhood) :-

डॉ. रखमाबाई राऊत यांचा जन्म २२ नोव्हेंबर १८६४ रोजी मुंबईत झाला. वयाच्या ११व्या वर्षीच बालविवाह झालेल्या रखमाबाईंनी कायदेशीर लढाई लढून विधवा आईच्या पाठिंब्याने या अन्यायाला विरोध केला, ज्यामुळे त्या भारतातल्या पहिल्या

महिला डॉक्टरांपैकी एक बनल्या आणि बालविवाह व महिला हक्कांसाठी लढणाऱ्या प्रेरणादायी व्यक्तिमत्त्वाचा पाया रचला गेला, असे त्यांच्या जन्मापासूनच्या बालपणाची आणि संघर्षाची सुरुवात झाली.

१.१.जन्म: २२ नोव्हेंबर १८६४, मुंबई, भारत.

१.२.आई-वडील: त्यांची आई जयंतीबाई आणि वडील पांडुरंग सावे.

१.३.वयाच्या दोन वर्षात वडिलांचे निधन: रखमाबाई अवघ्या दोन वर्षांच्या असतानाच वडिलांचे निधन झाले आणि त्यांची आई विधवा झाली.

१.४. आईचा पुनर्विवाह: जयंतीबाईंनी नंतर डॉ. सखाराम अर्जुन यांच्याशी विवाह केला, जे एक सुशिक्षित आणि आधुनिक विचारांचे चिकित्सक होते.

१.५.आधुनिक विचारसरणीचा प्रभाव: त्यांचे आजोबा आणि सावत्र वडील डॉ. सखाराम अर्जुन यांच्यासारख्या आधुनिक विचारांच्या व्यक्तींच्या सहवासामुळे रखमाबाईंना बालविवाहाच्या विरोधात उभे राहण्याची प्रेरणा मिळाली.

१.६.बालविवाह आणि संघर्ष: वयाच्या ११व्या वर्षी त्यांचा विवाह एका १९ वर्षांच्या व्यक्तीशी (दादाजी भिकाजी) लावून देण्यात आला. मात्र, रखमाबाईंनी या बालविवाहाचा स्वीकार करण्यास नकार दिला, ज्यामुळे १८८४ मध्ये एक ऐतिहासिक न्यायालयीन लढाई सुरू झाली आणि त्यांना कायदेशीर स्वातंत्र्य मिळाले, असे त्यांच्या संघर्षाच्या सुरुवातीचे वर्णन आढळते.

अशा प्रकारे, रखमाबाईंचे बालपण एका दुर्दैवी घटनेने सुरू झाले असले तरी, त्यांनी बालविवाहासारख्या सामाजिक चुकीच्या रूढींविरुद्ध आवाज उठवून भारतीय महिलांच्या हक्कांसाठी आणि शिक्षणासाठी एक नवा मार्ग मोकळा केला.

२.शिक्षण :-

डॉ. रखमाबाई राऊत (जनार्दन सावे) यांनी बालविवाहाच्या विरोधात लढा देऊन, कायद्याने घटस्फोट मिळवून, आणि नंतर इंग्लंडला जाऊन वैद्यकीय शिक्षण पूर्ण करून, **भारतातील पहिल्या कार्यरत महिला डॉक्टरांपैकी एक** बनण्याचा विक्रम केला, ज्यांनी आरोग्यसेवा आणि शिक्षण क्षेत्रात मोलाचे योगदान दिले.त्यांनी १९व्या शतकात स्त्री शिक्षणाचे आणि हक्कांचे जोरदार समर्थन केले आणि स्वतःच्या आयुष्यातून अनेक तरुणींना प्रेरणा दिली, तसेच अनेक सामाजिक विषयांवर लेख लिहिले, ज्यामुळे त्या भारतातील पहिल्या स्त्रीवादी आणि वैद्यकीय क्षेत्रातील अग्रणी ठरल्या.

२.१. शिक्षणाचा प्रवास:

प्राथमिक शिक्षण आणि बालविवाह :-

रखमाबाईंचा जन्म १८६४ मध्ये मुंबईत झाला.वयाच्या ११ व्या वर्षी त्यांचा विवाह त्यांच्यापेक्षा वयाने मोठ्या असलेल्या व्यक्तीशी झाला.

२.२.शिक्षण आणि प्रेरणा :

सामाजिक पार्श्वभूमी :-

रखमाबाईंचे आजोबा आधुनिक विचारांचे होते आणि त्यांना इंग्रजीचे ज्ञान होते, ज्यामुळे त्यांना शिक्षणाचे महत्त्व कळले.

२.३. लग्न आणि संघर्ष :-

११ व्या वर्षी त्यांचे लग्न झाले, पण त्यांनी पतीसोबत राहण्यास नकार दिला. यातून ‘

२.४. उच्च शिक्षण आणि इंग्लंडचा प्रवास :-

पतीच्या सेवेस नकार दिल्यानंतर, त्यांनी वैद्यकीय शिक्षणाचा मार्ग निवडला. १८८९ मध्ये त्या शिक्षण घेण्यासाठी इंग्लंडला गेल्या.

२.५. वैद्यकीय पदवी :-

१८९४ मध्ये लंडन स्कूल ऑफ मेडिसिन फॉर वुमेनमधून त्यांनी डॉक्टर ऑफ मेडिसिन (MD) पदवी मिळवली आणि रॉयल फ्री हॉस्पिटलमध्ये शिक्षण घेतले.

भारतात परतल्यावर: शिक्षण पूर्ण करून परतल्यावर, त्यांनी भारतात वैद्यकीय सेवा देणे सुरू केले आणि आरोग्य व शिक्षण क्षेत्रात महिलांसाठी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले.

३. कारकीर्दीतील महत्त्व :-

३.१. **पहिल्या कार्यरत महिला डॉक्टर:** त्या भारतातील पहिल्या प्रॅक्टिस करणाऱ्या महिला डॉक्टरांपैकी एक होत्या.

३.२. **स्त्रीवादी आणि समाजसुधारक:** त्यांनी बालविवाह, विधवा पुनर्विवाह आणि स्त्री शिक्षणासारख्या विषयांवर अनेक लेख लिहिले, ज्यामुळे कायदा विरुद्ध परंपरा यावर मोठी चर्चा झाली.

३.३. प्रेरणास्थान :-

त्यांच्या आयुष्याने अनेक भारतीय स्त्रिया आणि मुलींना प्रेरणा दिली, ज्यामुळे त्या एका आदर्श आणि प्रेरणादायी व्यक्तिमत्त्वा ठरल्या.

डॉ. रखमाबाई राऊत यांनी स्वतःच्या आयुष्यातील संघर्षातून शिक्षणाचे महत्त्व सिद्ध केले आणि वैद्यकीय क्षेत्रात पदार्पण करून भारतीय महिलांच्या प्रगतीचा मार्ग मोकळा केला.

४. डॉ. रखमाबाई राऊत यांचे शैक्षणिक क्षेत्रातील कार्य :-

डॉ. रखमाबाई राऊत यांनी वैद्यकीय शिक्षण घेऊन आणि सराव करून शैक्षणिक क्षेत्रात महत्त्वाचे योगदान दिले. त्यांनी १९व्या शतकात वैद्यकीय शिक्षण घेणाऱ्या पहिल्या भारतीय महिलांपैकी एक म्हणून इतिहास रचला. त्यांनी वैद्यकीय शिक्षण पूर्ण केले, पदवी मिळवली आणि नंतर भारतात परतल्यावर महिलांसाठी वैद्यकीय सेवा दिली, ज्यामुळे त्या काळातील महिलांच्या शिक्षण आणि आरोग्यासाठी आदर्श ठरल्या. त्या काळात परदेशात सुद्धा स्त्रियांचे वैद्यकीय शिक्षण तितके सोपे नव्हते. असं असताना रखमाबाईंनी भूलतंत्र, सुईपण, दंतशास्त्र ह्यांचा व स्त्रीरोगचिकित्सेचा विशेष अभ्यास केला. त्यासाठी वेगवेगळ्या कॉलेजमध्ये जाऊन खास शिक्षण घेतले.

बाळंतपणाचे शास्त्र व बाळंतपणातल्या शस्त्रक्रिया ह्या विषयांत 'लंडन स्कूल ऑफ मेडिसिन' येथील परिक्षेत विशेष प्रावीण्य मिळवले. त्याचसोबत शरीराला मालिश करण्याचं तंत्र आणि त्याचा अनुभवही त्यांनी घेतला. वैद्यकीय शिक्षणात स्त्री-पुरुष आपपरभाव न करणाऱ्या ह्या कॉलेजात 'मुलींना पदवीदान करणे', हे मात्र विद्यापीठाच्या कायद्यात बसत नसे. तेव्हाच्या पद्धतीप्रमाणे रखमाबाईंनी ही शेवटची परीक्षा 'ऑनजॉइंट बोर्ड ऑफ द कॉलेजेस ऑफ फिजिशियन्स अँड सर्जन्स ऑफ एडिंबरा अँड ग्लासगो' (On joint board of the colleges of physicians and surgeons of Edinburgh and Glasgow) ह्या स्कॉटलंडच्या

संस्थेत दिली आणि त्या उत्तम तऱ्हेने उत्तीर्ण झाल्या. 'लायसेन्शियेट ऑफ द रॉयल कॉलेज ऑफ फिजिशियन्स अँड सर्जन्स' (Licentiate of the Royal College of Physicians and Surgeons) ही पदवी मिळाल्यानंतर त्यांचे नाव इंग्लंडच्या 'मेडिकल रजिस्टर'मध्ये सनदशीर दाखल झाले.

४.१.वैद्यकीय शिक्षण: रखमाबाई राऊत यांनी वैद्यकशास्त्रातील पाच वर्षांचा पदवी अभ्यासक्रम पूर्ण केला आणि १८९४ मध्ये 'डॉक्टर ऑफ मेडिसिन' (M.D.) पदवी मिळवली. एडिनबर्गमधील इतर शैक्षणिक केंद्रांमध्येही त्यांनी प्रमाणपत्रे मिळवली.

४.२.भारतात वैद्यकीय सेवा: १८९५ मध्ये भारतात परतल्यावर त्यांनी महिला मुख्य वैद्यकीय अधिकारी म्हणून काम सुरू केले. सुरतमधील महिला रुग्णालयातही त्यांनी काम केले.

४.३.व्यावहारिक शिक्षण आणि आरोग्य सेवा: त्यांनी कामाठीपुरासारख्या भागात महिलांसाठी आरोग्यविषयक व्याख्याने आयोजित केली. यामुळे महिलांना वैद्यकीय ज्ञानाचा प्रसार झाला आणि त्यांना आरोग्याविषयी माहिती मिळाली.

४.४.आदर्श व्यक्तिमत्त्व: रखमाबाई राऊत यांनी बालविवाहासारख्या सामाजिक अन्यायाविरुद्ध लढा दिला, ज्यामुळे त्या महिलांसाठी प्रेरणास्रोत बनल्या. त्यांचे वैद्यकीय शिक्षण आणि सेवा ही काळाच्या पुढे असणारी गोष्ट होती.

४.५.उल्लेखनीय स्थान: आनंदीबाई जोशी आणि कादंबिनी गांगुली यांच्या नंतरच्या त्या महत्त्वाच्या डॉक्टर होत्या, ज्यांनी वैद्यकीय पदवी मिळवून प्रत्यक्षात वैद्यकीय सेवा दिली.

५.वैद्यकीय क्षेत्रातील कार्य :-

५.१.त्यांनी महिलांच्या आरोग्यासाठी विशेष कार्य केले, कारण त्याकाळी महिलांना आरोग्यसेवा मिळवणे कठीण होते.

५.२.त्यांनी कामाठीपुरासारख्या भागातील स्त्रियांसाठी आरोग्यविषयक व्याख्याने आणि उपक्रम राबवले.

५.३.समाजातील स्त्रियांना, विशेषतः पडदा पद्धती पाळणाऱ्या महिलांना, वैद्यकीय उपचार घेण्यासाठी प्रवृत्त केले.

५.४.त्यांनी बालविवाहाला विरोध केला आणि त्यांच्या कायदेशीर लढ्यामुळे १८९१ चा 'संमती वयाचा कायदा' (Age of Consent Act, 1891) मंजूर होण्यास मदत झाली, जी महिलांच्या हक्कांसाठी एक महत्त्वाची पायरी होती.

५.५.डॉ. रखमाबाई यांनी वैद्यकीय क्षेत्रातील लिंगभेद मोडून काढला आणि भारतीय महिलांसाठी वैद्यकीय क्षेत्रात करिअर करण्याचा मार्ग मोकळा केला.

डॉ. रखमाबाई राऊत यांचे वैद्यकीय क्षेत्रातील कार्य अत्यंत महत्त्वपूर्ण आणि प्रेरणादायी आहे. त्या भारतातील पहिल्या सराव करणाऱ्या महिला डॉक्टर होत्या.

त्यांचे वैद्यकीय क्षेत्रातील मुख्य कार्य मोलाचे आहे.

सारांश :-

उपरोक्त माहितीच्या आधारे, डॉ.रखमाबाई राऊत अठराव्या व एकोणविसाव्या शतकातील एक महान स्त्री सुधारक होत्या.त्यांनी केलेले शैक्षणिक सुधारणेचे कार्य फार महत्त्वपूर्ण होते.त्यांच्या कार्यावर भारत आणि भारताबाहेर वर्तमान पत्रातून गाजावाजा झाला.मात्र संशोधन न झाल्याने त्यांचे कार्य फारसे जनसामान्यापर्यंत पोहोचले नाही.उपलब्ध पुराव्यांच्या आधारे प्रस्तुत शोध निबंधात त्यांनी शैक्षणिक क्षेत्रात घेतलेल्या भूमिकेमुळे स्त्री शिक्षणाला समाज तयार झाला.भारताच्या बाहेर परदेशात स्त्रियांना

शिक्षणाचे दालन त्यांनी सर्वासाठी खुले केले.त्यामुळे जगभर स्त्री मुक्ती चळवळ सुरु झाली.असे म्हटल्यास गैर ठरणार नाही.या मताचे उपलब्ध पुरावे अभ्यासता संशोधनांती सकारात्मक निष्कर्ष निदर्शनास आले आहेत.त्यासोबतच वैद्यकीय क्षेत्रातील त्यांनी घेतलेल्या अथक रुग्णसेवेचे व्रत आणि केलेले कार्य हे फार महत्व पूर्ण असल्याचे उपलब्ध पुराव्यांवरून स्पष्ट होते.या आधारे त्यांनी शैक्षणिक व वैद्यकीय क्षेत्रात केलेले कार्य अद्वितीय आहे,असे म्हणता येते.

संदर्भ सूची

१. वंदे मोहिनी,डॉ.रखमाबाई:एक आर्त,पॉप्युलर प्रकाशन,मुंबई,तृतीय आवृत्ती,२०१७.
२. सारंगपाणी सरोजिनी,मला हे लग्न मान्य नाही,श्रीविद्या प्रकाशन,पुणे,प्रथमावृत्ती,१९८३.
३. गोपुजकर प्रतिभा,कर्तुत्वशालिनी भाग १,श्रीविद्या प्रकाशन,पुणे,प्रथमावृत्ती २००७.
४. राव कविता,लेडी डॉक्टर्स-वैदिक शास्त्रातील पहिल्या ६ भारतीय महिलांच्या अज्ञात कथा,अनु.राऊत उल्का,माधुरी प्रकाशन,पुणे,प्रथमावृत्ती,जुलै २०२२.
५. चंद्र सुधीर,रखमाबाई,स्त्री अधिकार और कानून,राजकमल प्रकाशन,नवी दिल्ली, प्रथमावृत्ती,२०१२
६. स्त्री शिक्षणाची दिशा,केसरी अंक,६ मार्च १८८७.
७. सीताबाई लांडगे,बालविवाह स्त्री शिक्षण चंद्रिका,ऑगस्ट १८९९.
८. उजगरे अनुपमा,पंडिता रमाबाई,भारतीय साहित्य निर्मिती मंडळ,साहित्य अकादमी,नवी दिल्ली,द्वितीय आवृत्ती,२०१३.
९. मोरे अरुणा,एकोणविसाव्या शतकातील महाराष्ट्राच्या प्रबोधन कालखंडातील विष्णुबुवा ब्रम्हचारी यांचे योगदान,अप्रकाशित आचार्य पदवी प्रबंध,पुणे विद्यापीठ,पुणे,२००१.
१०. देशपांडे (देशमुख) शारदा,धर्म संत व स्त्री,प्रथमावृत्ती,पुणे,१९५५.